

Małgorzata A. Korzo

"Elementa Puerilis Institutionis" (Kraków 1692) : przyczynek do historii elementarzy polskich

Biblioteka 20 (29), 71-80

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARGARITA A. KORZO

RAS Institute of Philosophy

Elementa Pverilis Institutionis (Kraków 1692) – przyczynek do historii elementarzy polskich

STRESZCZENIE. Artykuł zawiera opis unikatowego polsko-łacińskiego podręcznika elementarnego *Elementa Pverilis Institutionis* (Kraków: Albrecht Górecki, 1692) ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych w Moskwie. Wydanie z 1692 roku zapoczątkowało linię elementarzy, która przetrwała do XX stulecia (ok. 44 edycji). Dwujęzyczność wszystkich wydań, lakoniczność części elementarzowej i rozbudowana część zawierająca teksty o treści religijnej stanowią cechy specyficzne danej linii. Porównanie wersji pierwotnej z późniejszymi edycjami podręcznika (Kraków 1713, 1736, 1796 i Poczajów s.a.) świadczy o wielokrotnym redagowaniu elementarza i o rozszerzeniu jego treści religijnej (nowe modlitwy i katechizm w formie pytań i odpowiedzi). Do ewentualnych wzorców, do których sięgali wydawcy jego wersji z 1692 roku, zalicza się dwujęzyczny podręcznik *Elementaria institutio Latini sermonis, et pietatis Christianae* (Kraków: Maciej Wirzbięta, 1575).

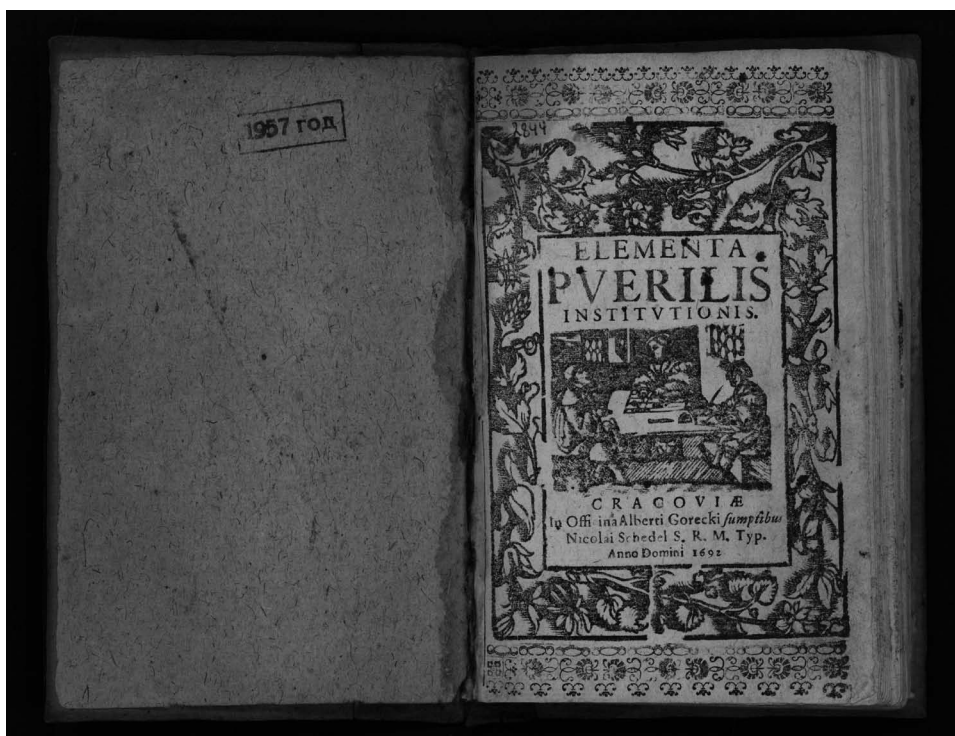
SŁOWA KLUCZOWE: *Elementa Pverilis Institutionis* (Kraków 1692), historia elementarzy polskich, teksty religijne w elementarzach, podręczniki Macieja Wirzbięty.

W zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych w Moskwie przechowywany jest egzemplarz XVII-wiecznego polsko-łacińskiego elementarza *Elementa Pverilis Institutionis*, który ukazał się w krakowskiej oficynie Albrechta Góreckiego w 1692 roku¹. Wprawdzie Karol Estreicher w swojej *Bibliografii* nie tylko wymienia ten podręcznik, ale również podaje jego lokalizację², nie zostało jednak to wydanie wspomniane w katalogu Franciszka Pilarczyka³. W owym katalogu spotykamy wiele jego XVIII-wiecznych edycji z analogiczną, ale nieco rozszerzoną

¹ W kolekcji Biblioteki Moskiewskiej Typografii Synodalnej, sygn. 2844.

² K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 16, Kraków 1898, s. 39.

³ F. Pilarczyk, *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003.

Il. 1. Strona tytułowa elementarza *Elementa Pverilis Institutionis*

Źródło: Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych, kolekcja Biblioteki Moskiewskiej Typografii Synodalnej, sygn. 2844.

nazwą: *...pluribus in locis reformata, piisque orationibus, ac doctrina Christiana nunc recenter aucta* albo: *...recenter aucta et reimpressa*⁴, czyli podręcznik

⁴ Katalog podaje dziewięć XVIII-wiecznych edycji: Cracoviae, Franciszek Cezary, 1713 (nr 372, egz. BJ Cim. 0.1325); Cracoviae, Akademicka, 1714 (nr 373, egz. BJ 375995 I); Cracoviae, Akademicka, 1736 (nr 374, egz. BN XVIII.1.1364); Leopoli, Golczewski, 1748 (nr 375; egz. nieznany); Vilnae, Akademicka TJ, 1760 (nr 376, egz. Kraków: Karmelici Bosi 16131); Cracoviae, Uniwersytecka, 1783 (nr 377, egz. KUL P.XVIII.98); Cracoviae, Anna Dziedzicka, 1793 (nr 378, egz. BJ 587205-I); Cracoviae, Joannis May, 1798 (nr 379, egz. BJ 52184-I); Cracoviae, Joannis May, [1799] (nr 380, egz. BJ 51511-I).

Katalog Pilarczyka nie wymienia jeszcze przynajmniej dwóch edycji: Cracoviae, Anna Dziedzicka, 1796 (Naukowa Biblioteka NAN Ukrainy im. W. Stefanyka, Lwów, sygn. CT-I-110745) i Poczajew, drukarnia bazylianów, s.a. (dwa identyczne egzemplarze, Naukowa Biblioteka NAN Ukrainy im. W. Stefanyka, Lwów, sygn. CT-I-18498 i CT-I-17133). W niniejszym badaniu opisuję *de visu* egzemplarze z 1713, 1736, 1796 roku, wydania poczajowskie.

W oficynach prawosławnych również drukowano elementarze pod tytułem *Elementa Pverilis Institutionis*. Karol Estreicher wymienia edycję Nowogród Siewierski 1676 (K. Estreicher, op.cit., s. 39); analogiczne wydanie ukazało się

stale był redagowany i uzupełniany. Znane są również jego liczne XIX-wieczne wydania w Krakowie, Wadowicach, Gdańsku, Warszawie, Częstochowie, Wilnie, Grodnie, Mińsku, Berdyczowie⁵.

Przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych wydanie z 1692 roku zapoczątkowało więc linię elementarzy, która przetrwała (choć w nieco zmienionej formie) aż do XX stulecia. I właśnie na tym polega wartość odnalezionego egzemplarza. Do cech wyróżniających ową linię da się zaliczyć dwujęzyczność wszystkich wydań i nadzwyczajną lakoniczność części *sensu stricto* elementarzowej, która zawiera tylko *literae maiores, literae minores, vocales, consonantes, literae Polonicae maiores i literae Polonicae minores*. Podstawową część podręcznika stanowią teksty o treści religijnej: modlitwy w porządku codziennego prywatnego nabożeństwa, także modlitwy mszalne; krótki porządek nabożeństwa z tekstem nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary. Całość zamykają kalendarz, mały słowniczek polsko-łaciński i dwa teksty rymowane: *Piosnka Działkom na S. Grzegorz*⁶ i *Navka y Skarb Młodym Działkom, po Kołędzie* (do niej powrócimy nieco później), po których stoi A.M.D.G., czyli łaciński skrót dewizy Towarzystwa Jezusowego.

Chronologicznie kolejna edycja podręcznika ukazała się w 1713 roku w nieco zmienionej postaci: zmiany dotyczą kolejności tekstów religijnych w środkowej części podręcznika. Obydwie wersje podają analogiczny porządek indywidualnego nabożeństwa porannego. Po zachęcie

w 1739 roku w Moskwie (egz. Muzeum Książki Rosyjskiej Biblioteki Państwowej, sygn. XVIII/9505). Owe wydania pod względem treści różnią się zasadniczo od analizowanej linii polsko-łacińskiej.

Zauważmy na marginesie, że w zbiorach rosyjskich znajduje się jeszcze przynajmniej jeden elementarz polski nienotowany w katalogu *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków. Nauka czytania Pisma Polskiego dla małych dzieł* (Kraków 1710, bez wskazania oficyny wydawniczej, w zbiorach Muzeum Książki Rosyjskiej Biblioteki Państwowej, sygn. 8°.pol'skie). Pilarczyk wymienia wydanie o tej samej nazwie *Nauka czytania* z 1707 roku (Kraków, drukarnia Mikołaja Alexandra Schedla; № 1187), powołując się na *Bibliografię* Estreichera (t. 23, s. 62), który nie podaje lokalizacji tego podręcznika. Może w tym wypadku chodzi o ten sam druk.

⁵ F. Nowakowski et al., *Elementarz*, w: *Encyklopedia wychowawcza*, red. J.T. Lubomirski et al., t. 3, Warszawa 1885, s. 505–507; Pilarczyk wymienia 32 edycje, nr 347–371, 381–387.

⁶ „Gre, Gre, Gregori / Daycie Zaczka do Szkoły, / Przywiążemy go do słupa: / Vczyniemy z niego Biskupa”, k. D8. Była to pieśń poborowa żaków polskich śpiewana podczas tzw. gregorianek, czyli święta inauguracyjnego szkół elementarnych, obchodzonego 12 marca, w dniu św. Grzegorza Wielkiego. Obchodom towarzyszył pochód kostiumowy, wybierano również „biskupa”. Było to święto typowo niemieckie; Polacy przyjęli obchód dopiero w pierwszej połowie XVI wieku. Zob. R. Gansniewicz, *Gregorianki*, „Pamiętnik Literacki” 1954, z. 2, s. 385–426.

do modlitwy porannej („Rano wstawszy Dziecię / szczęśliwie dzień zacznie”⁷) znajdują się modlitwy do Świętej Trójcy („Niech błogosławiona będzie święta y nierozdzielna Troyca”), *Ojcze nasz*, *Pozdrowienie Anielskie*, także apostołskie wyznanie wiary. Dalej następuje blok błagań i podziękowań modlitewnych do Boga: żeby Pan zachował od grzechów („Racz Panie dnia tego bez grzechu nas strzedz”), że Pan pozwolił dożyć dnia dzisiejszego („Panie Boże Wszechmogący który do początku tego dnia nam przyść sprawiłeś”), żeby Bóg towarzyszył wszystkim zajęciom, wspierał je i oświecał („Racz prostować y poświęcać / rządzić y sprawować”). Słowa podziękowania i prośba o wstawiennictwo skierowane są również do Anioła Stróża („Angele Boży / któryś iest stroże moim mnie tobie zleconego”). W edycji z 1692 roku dalej następuje *Zdrowaś Maryjo*; zamiast tej modlitwy edycja z 1713 roku zamieszcza skierowaną do Boga prośbę o błogosławieństwo („Błogosław nam Panie”).

W kolejnych fragmentach tekstu po nabożeństwie porannym widoczne są zmiany. Podręcznik z 1692 roku zawiera prośbę o udzielenie łaski („Łaskę twoję Prosimi Panie / w serca nasze wley”), szereg modlitw i hymnów skierowanych do Ducha Świętego („Przydź S. Duchu / napętni twoich serca wiernych”, „Boże któryś serca wiernych świętego Ducha oświeceniem nauczyć raczył”, „Duchu S. Stworzycielu / Serc ludzkich nawiedzicielu”), hymn ku czci Matki Bożej („Zdrowaś gwiazdo Morska”), prośbę o błogosławieństwa na dzień dzisiejszy („Sprawy nasze / prosimy Panie natchnieniem uprzedzay”) i przed wyjściem z domu („Drogi twoie Panie pokaż mi / y ścieszek twoich naucz mię”).

Dalej w edycji z 1692 roku następują modlitwy, które są swego rodzaju wstępem albo przygotowaniem do uczestnictwa w nabożeństwie zborowym: modlitwa przed wejściem do kościoła („Panie w wielkości miłosierdzia twego / wnidę do domu twego”), przy pokropieniu wodą święconą („Pokrapisz mie Panie Hisopem / a będę oczyszczony”), napomnienie dzieciom o zachowaniu się w kościele („Niech wie dziecię / iz Kościół / nie iest iaskinią łotrowską”). Logiczną kontynuacją są modlitwy do poświęconego Ciała Chrystusa („Zawitay prawdziwe Ciało narodzone z Maryey Panny”) i przed rozpoczęciem mszy („Nayłaskawszy Oycze miłosierdzia y Boże wszelakiey pociechy”), także do Matki Bożej („O Pani moja Święta Marya”).

Kolejny blok tekstów modlitewnych w podręczniku z 1692 roku zawiera błogosławienia pokarmów („Oczy wszytkich w tobie maiał ufnosć” i „Błogosław Panie nas / y te dary”) i podziękowanie po jedzeniu („Dziękuiemy tobie wszechmogący Boże / za wszytkie dobrodzieystwa twoie”), prośbę do Boga o szczodrość względem dobroczyńców („Pacz miły Panie

⁷ Podaję incipity tekstów tylko w wersji polskiej.

sowie nagrodzić wszystkim dobrodzieiom naszym”), hymn („Przed do-kończeniem dnia tego / Prosiemy cie Pana swego”) i modlitwę („Zbaw nas Panie czniących (!) / Strzeż nas odpoczywających”) przed pójściem do snu.

Po modlitwach wieczornych w wersji z 1692 roku następuje krótki porządek nabożeństwa zborowego z tekstem nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary i podstawowe jednostki nauczania katechetycznego: Dekalog, sakramenty, cnoty, dary i owoce Ducha Świętego, przykazania kościelne, uczynki miłosierne, błogosławieństwa ewangeliczne.

W edycji z 1713 roku porządek modlitw został nieco zmieniony: część katechetyczna została przeniesiona do przodu i zamieszczona po modlitwach porannych; dalej następuje porządek nabożeństwa publicznego, wzywanie Ducha Świętego, modlitwa przy pokropieniu wodą święconą, nauka do dzieci o zachowaniu się w kościele, modlitwy dziękczynne przed posiłkiem i po jedzeniu, na noc.

W pozostałych fragmentach tekstu obydwie wydania są identyczne: po bloku śpiewów liturgicznych (*Magnificat* (Łk 1, 46–55), kantyk Symeona (Łk 2, 29–33), antyfony *Salve Regina*) pojawia się podwójne przykazanie miłości i ułożony z cytatów biblijnych spis obowiązków chrześcijanina: dzieci względem rodziców i odwrotnie, pouczenia Tobiasza, o szacunku wobec ludzi starszych i wszystkich w ogóle. Zamykający całość blok pouczeń zawiera cytaty z Pisma o tym, jak należy kontrolować uczucia i język (*Affectus domandi* i *Lingva ne detrahat*)⁸, o czterech rzeczach ostatecznych i o losach pośmiertnych.

W wersji z 1713 roku nie ma już piosenki o św. Grzegorzu, natomiast na ostatniej karcie została wprowadzona tablica z cyframi. W części *sensu stricto* elementarzowej spotykamy krótką notatkę dodaną najprawdopodobniej przez wydawcę Franciszka Cezarego: „Szlachetna Młodzi, krotki sposob podałem citu, exercytowania się w charakterze, ale obserniejszy znajdziesz w książce pod tytułem Calligraphia, abo Kancellarya, w teyże Drukarni wydanej, z ktorey różny możesz sobie formować charakter, do ktorego was odsyłam”⁹.

⁸ Ten wybór ustępów biblijnych przypomina tzw. reguły przyzwoitości (*Anstandsregeln*), spotykane w licznych utworach katechetycznych na terenie Niemiec, np. w książeczce niemieckiego humanisty związanego z poznańską Akademią Lubrańskiego, Krzysztofa Hegendorfera – *De instituenda vita et corrigendis moribus iuuentutis paraenesis* (Haganoae: Johannes Secerius, 1529). Nie należą one *sensu stricto* do popularnego w XVI wieku gatunku literatury o zasadach cywilizowanego zachowania się.

⁹ Chodzi o dzieło Stanisława Serafina Jagodyńskiego (ok. 1590–ok. 1644) *Kalligraphia Abo Cancellaria: Ma w sobie Discurs, Epigrammata, Reguły do dobrego pisania y Exem-plarze pięknych charakterow: Rzecz młodzi barzo potrzebna, y dawno pożądana*, Kraków: Franciszek Cezary, 1695.

W kolejnych wydaniach podręcznika porządek tekstów modlitewnych znowu zostaje zmodyfikowany, co sugeruje ciągłe redagowanie elementarza. W edycji z 1736 roku sposób sprawowania mszy powraca na to samo miejsce co w wersji pierwotnej (może to świadczyć o tym, że wydawca korzystał właśnie z edycji z 1692 roku); po *Affectus domandi* zamieszczony jest tylko w języku polskim składający się z 29 pytań i odpowiedzi katechizm *Summa Nauki Chrześcijańskiej młodym dzieciom bardzo potrzebna* (k. 26–28) i tekst kolędy dla dzieci całkiem odmienny od wersji z 1692 roku.

Do końca XVIII wieku elementarz się rozrasta: w wydaniu z 1796 roku rozszerzone jest pouczenie o mszy, wprowadzono dodatkowe modlitwy: *Himnus SS. Ambrosii et Augustini* (k. B7, tylko po łacinie) i *Modlitwę do Pana Boga za wszystkich lud¹⁰* (k. B8, po polsku); dodano całkiem inny katechizm: *Nauka duchowna przez krotkie pytania i odpowiedzi katechistyczne podana* (47 pytań i odpowiedzi; k. C6v–D).

Bardzo ciekawa wersja elementarza ukazała się w drukarni bazylikańskiej w Poczajewie (s.a.).

Podręcznik został opublikowany albo przed 1736 rokiem (pouczająca kolęda dla dzieci odpowiada wersji z wydań sprzed roku 1736), albo wydawcy poczajowscy mieli do dyspozycji edycję z 1692, ewentualnie z 1713 roku. Spotykamy w podręczniku nowe pouczenie katechetyczne: *Powinności chrześcijańskie małym dzieciom bardzo potrzebne* (k. E6v–E7v), także rozdział *Proverbia dla ćwiczenia małych dzieci* (k. E4v–E6). Do elementarza dodano kartę bez paginacji, na której narysowana jest ręka z piórem i zostawione wolne miejsce do ćwiczeń; na dole wydawcy zamieścili wierszyk: „Jeżeli chcesz pięknie pisać / przykładay pilności / formować rękę sobie / w tym żadney trudności nie miey / a pilnie formie przypatruy się moiey / a będziesz za staraniem Panem chęci twoiey. Gdy ręka z piórem na formie orze / w kształtnym się każe ćwiczyć liter wzorze. Minie cię kara gdy piękne litery / formować będziesz / tych masz charaktery”.

Do analizowanej linii podręczników da się ewentualnie również zaliczyć polskojęzyczny elementarz *Nowy elementarz duchowny dziecinnego ćwiczenia z przydatkiem Nabożeństwa porannego, wieczornego i inszych Modlitw oraz z wykładem Mszy S. i Katechizmem teraz nowemi wokabulami przyozdobiony* (Kraków: Akademicka, 1769). Cztery wyklejone z makulatury karty znajdują się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej¹¹. Jest to jedyna

¹⁰ Modlitwa składa się z ośmiu ostatnich strof, czyli z części nierymowanej łacińskiego hymnu *Te Deum laudamus*, który zazwyczaj nazywano wyznaniem wiary św. Augustyna i św. Ambrożego. Owa część nierymowana z kolei jest ułożona z fragmentów psalmicznych: 27,9; 144, 2; 122, 3a; 32, 22; 30, 2a. Odmawiana podczas jutrzni, weszła w skład hymnu ewentualnie później.

¹¹ Sygn. BJ 586256–I. Zob. F. Pilarczyk, op.cit., nr 1399.

znana edycja elementarza należącego do analizowanej linii, gdzie zrezygnowano z tekstów w języku łacińskim.

Wspomniałam, że pierwotna wersja podręcznika z 1692 roku zawierała na końcu skierowane do dzieci pouczenie w formie rymowanej *Navka y Skarb Młodym Dziaćkom, po Kołędzie*. Ten sam wierszyk spotykamy też w edycji podręcznika z 1713 roku. Z czasem w jego miejsce wprowadza się pouczenie o zaletach kar cielesnych, w którym wychwala się właściwości wychowawcze „rózgi”:

1692	1736
Dziateczki małe / na to pamiętacie / Rodziców swoich nigdy nie gniewajcie / Aby wam dali swo błogosławieństwo / Niech wam nie szkodzi żadne ich przekłębstwo / A wy Rodzice / daycie im ćwiczenie / Naukę dobra / która im nie zginie: Chcecieli im dać dobre wychowanie / Lepsza nauka / niż skarbow nadanie. Bo skarby drogie / marnie człowiek traci / A zaś nauki / żaden nieprzepłaci: Nauka klejnot / nauka skarb drogi / Nie odeymie iey / nieprzyziacieli srogi. Nie spali ogień / nie zabierze woda / Nie spadnie na nią / żadna zła przygoda: To dziatki małe / mieycie po Kołędzie / Naukę dobrą / która słynie wszędzie. Bo za nauką / będzie chleb y złoto / Więc proście pilnie / Pana Boga o to.	Roszczką Duch Święty Dziateczki bić radzi; Roszczka bynamniey zdrowiu nie zawadzi. Roszczka popędza rozumu do głowy: Uczy Paciorka, y broni złey mowy. Roszczka rodzicom posłusznemi czyni, Kozły wypędza: a uczy łaciny. Roszczka choć bije nie połomie kości, Dziatki hamuie od wszelakiey złości: Roszczką gdy Dziecię Matka będzie siekła, Wybawi pewnie duszę iego z piekła. Roszczka naucza y zarabiać chleba: Roszczka Dziateczki prowadzi do nieba. Roszczka wszelakich cnot bywa mistrzyni. Roszczka y ze złych Dzieciak dobre czyni. Matka gdy roszczki na Dziecię żałuje, Powroz na szyję pewnie mu gotuie. Błogosław Boże Mistrze y te Matki, Ktore wścinaią roszczką małe Dziatki. Błogosław Boże y takowe Lassy, Gdzie roszczki rosną: iak w naydłuższe czasy. Na małych dobra iest Roszczka brzożowa, Na starych korbacz, albo wić dębowa ¹² .

Nie sposób ustalić źródeł tych wierszyków. Można co prawda przypuszczać, że inspiracją dla pouczenia o „rózgach” był fragment Pisma: „Nie kocha syna, kto różgi żałuje, kto kocha go – w porę go skarci” (Prz 13, 24). Powstanie wierszyka może też być związane z tzw. wyprawą po różgi w czasie „gregorianek”, kiedy uczniowie szkół udawali się do lasów po świeże różgi. Z czasem przełożono wycieczkę na Zielone Świątki i cała tradycja zaczęła nabierać charakteru ludowego¹³. Wierszyki

¹² Zauważmy na marginesie, że *Kołędę dla małych Dzieciak „Roszczką Duch Święty”* spotykamy po raz pierwszy we wspomnianej wyżej krakowskiej *Nauce czytania Pisma Polskiego* z 1710 roku (k. 16v), której egzemplarz znajduje się w zbiorach rosyjskich.

¹³ R. Gansiniec, op.cit., s. 398.

o „rozgach” funkcjonowały również w języku niemieckim, w wersji: „Ach du liebe ruth' / Mach du mich gut / Mach du mich fromm / Das ich nicht zum Henker komm”¹⁴ albo „Liebe rut, trute rut, werest du nicht, ich tet nimmer gut”¹⁵.

Warto zauważyć na marginesie, że wierszyk *Roszczką Duch Święty* trafił za pośrednictwem polskiej literatury elementarnej także na grunt rosyjski. Spotykamy go w XVIII-wiecznych rękopiśmiennych elementarzach (tzw. *azbukownicy*)¹⁶, w składzie pierwszego rosyjskiego tłumaczenia *De civilitate morum puerilium* Erazma z Rotterdamu¹⁷. Zmieniają się tylko poszczególne zwrotki: zamiast „języka łacińskiego” wprowadza się „Pismo Św.”; wersja polska wspomina tylko o matkach, rosyjska dodaje też ojców.

Warto się zastanowić nad tym, w jakim stopniu zaproponowany przez *Elementarz* z 1692 roku model tekstów religijnych był wynalazkiem jego wydawców? Czy we wcześniejszym piśmiennictwie istniały już wzorce, do których oni mogliby się odwoływać?

Takim wzorcem mógł być dwujęzyczny podręcznik *Elementaria institutio Latini sermonis, et pietatis Christianae* z 1575 roku, wyłoczony przez krakowskiego drukarza i kalwinistę Macieja Wirzbięty. Sądząc z krótkiej przedmowy, była to druga edycja opublikowanego nieco wcześniej podręcznika *Preces seu institutiones*¹⁸. *Elementaria* również zawiera modlitwy w porządku codziennego prywatnego nabożeństwa, modlitwy na nabożeństwo; lakoniczny porządek nabożeństwa zawierający nicejsko-konstantynopolitańskie *Credo*¹⁹; ułożony z cytatów biblijnych spis

¹⁴ Cyt. za: H. Heppe, *Geschichte des deutschen Volksschulwesens*, Gotha 1858, s. 301. Owa wersja datowana jest na drugą połowę XVII wieku.

¹⁵ Spotykamy ten wierszyk m.in. w *Seelenparadiss* (1510) słynnego kaznodziei Gailera z Kaiserbergi (1445–1510) (cyt. za: G. Strauss, *Luther's House of Learning. Indoctrination of the Young in the German Reformation*, Baltimore–London 1978, s. 355).

¹⁶ Zob. M.C. Bragone, *Alfavitari radi učenija malych detej. Un abbecedario nella Russia del Seicento*, Firenze 2008, s. 218–219; O.E. Košeleva, *Ustrašenje detej rozgami v russkih tekstah XVII veka: literaturnaâ tradiciâ ili real'nost'?*, „Elektronnyj naučno-obrazovatel'nyj žurnal Istoriâ” 2013, t. 4, nr 6 (22), <http://history.jes.su/s207987840000603-2-1> [dostęp: 14.11.2016].

¹⁷ A.I. Sobolevskij, *Pererodnaâ literature Moskovskoj Rusi XIV–XVII vekov. Bibliografčeskie materialy*, S. Petersburg 1903, s. 163–164.

¹⁸ Dokładniej na temat owych podręczników Wirzbięty zob. M. Korzo, *O tekstach religijnych w XVI-wiecznych elementarzach polskich*, „Pamiętnik Literacki” 2015, z. 1, s. 177–182.

¹⁹ Po wydaniu Wirzbięty rozdział ten znika z kart podręczników elementarnych aż do 1692 roku. Szczegółowy porządek mszy nie należał również do części składowych popularnych katechizmów i literatury dewocyjnej dla wiernych. Do rzadkich wyjątków należą anonimowy *Skarb duszny* (Kraków, 1582 i 1594) i *Harfa* jezuita Marcina Laterny (Kraków 1588).

obowiązków chrześcijanina wobec różnych grup społecznych i kategorii bliźnich.

Podręcznik Wirzbięty co prawda jest o wiele większy od elementarza z 1692 roku; zawiera też poszczególne tłumaczenia *Psalmów*, co było wyróżnikiem literatury elementarnej zwolenników reformacji. Ale nawet gdyby teza o bezpośrednim oddziaływaniu druku Wirzbięty zabrzmiała zbyt ryzykownie, sporo cech wspólnych owych elementarzy świadczy o tym, że ich wydawcy sięgali do wspólnych źródeł.

Bibliografia

- Bragone M.C., *Alfavitar radi učenija malych detej. Un abbecedario nella Russia del Seicento*, Firenze 2008.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 16, Kraków 1898.
- Gansiniec R., *Gregorianki*, „Pamiętnik Literacki” 1954, z. 2, s. 385–426.
- Heppe H., *Geschichte des deutschen Volksschulwesens*, Gotha 1858
- Korzo M., *O tekstach religijnych w XVI-wiecznych elementarzach polskich*, „Pamiętnik Literacki” 2015, z. 1, s. 169–182.
- Košeleva O.E., *Ustrašenje detej rozgami v russkih tekstah XVII veka: literaturnaâ tradiciâ ili real’nost’?*, „Elektronnyj naučno-obrazovatel’nyj žurnal Istoriâ” 2013, t. 4, nr 6 (22), <http://history.jes.su/s207987840000603-2-1> [dostęp: 14.11.2016].
- Nowakowski F. et al., *Elementarz*, w: *Encyklopedia wychowawcza*, red. J.T. Lubomirski et al., t. 3, Warszawa 1885.
- Pilarczyk F., *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003.
- Sobolevskij A.I., *Perervodnaâ literature Moskovskoj Rusi XIV–XVII vekov. Bibliografičeskie materialy*, S. Petersburg 1903.
- Strauss G., *Luther’s House of Learning. Indoctrination of the Young in the German Reformation*, Baltimore–London 1978.

MARGARITA A. KORZO

***Elementa Pverilis Institutionis* (Cracow 1692) – A contribution to the history of Polish primers**

ABSTRACT. The article contains a description of a not recorded in the bibliography Polish-Latin elementary textbook *Elementa Pverilis Institutionis* (Cracow: Albrecht Górecki, 1692) from Russian State Archives of Ancient Documents (Moscow, Russia). The given edition marked the beginning of a line of primers, which survived until the

twentieth century (ca. 44 editions). The specific features of the given line is bilingualism of all editions, laconic grammar part and extended part containing the religious texts. A comparison of the original version with subsequent editions of the primer (Cracow 1713, 1736, 1796 and Pochaiv s.a.) indicates multiple editing of the manual and enlargement of its religious content (new prayers and a catechism in the questions and answers form). An assumption is made that bilingual primer *Elementaria institutio Latini sermonis, et pietatis Christianae* (Cracow: Maciej Wirzbięta, 1575) could serve as a sample for *Elementa* 1692.

KEY WORDS: *Elementa Pverilis Institutionis* (Cracow 1692), history of Polish primers, religious texts in primers, Maciej Wirzbięta' primers.